

XVII VA XIX ASRLARDAGI ABULG'OZIY BAHODIRXON VA MUNIS ASARLARI TILI

Qilichova Sevara

ChDPU, O'TA 2-bosqich talabasi

Muratova Nafisa Baxtiyarovna

Ilmiy rahbar

ANNOTATSIYA

Maqolada Abulg'oziy Bahodirxon va Munisning tilshunoslikka oid qarashlari, xususan, fonetikaga, morfologiyaga va sintaksisga oid qarashlari ochib berilgan. Bular XV asrdagi Navoiy asarlariga ham qiyoslangan. Ayrim o'rinlarda hozirgi o'zbek tiliga yaqin va farqli jihatlari ham ko'rsatilgan.

***Tayanch so'zlar:** «Shajarayi turk», «Shajarayi tarokima», fonetik xususiyatlar, izofali qurilmalar, grammatik shakllar, «Muzokirul-ashob», «Muntaxab ul-lug'at», Bobur, xalq shevalari.*

Bir davr adabiy tili haqida gap ketganda, ma'lum ma'noda o'sha davr tilida mahalliy shevalar ham bevosita ishtirok etadi. Manbalarning guvohlik berishicha, eramizdan oldingi asrlarda yaratilgan badiiy topilmalarda ham yoki bo'lmasa Kultegin bitiktoshlarida ham oz bo'lsa-da dialekt (sheva) aralashganligini ko'rish mumkin.

Quyida biz aytmoqchi bo'lgan XVII-XIX asrlar adabiy tili mahalliy shevalarga tayangan holda rivojlandi. O'sha davrda yaratilgan qomusiy asarlar, tuyuq va tazkiralar davr adabiy tilini mukammalroq o'rganishga keng yo'l ochadi. Xususan, Malohe Samarqandiyning «Muzokirul-ashob», Muhammad Xoksoning «Muntaxab ul-lug'at» kabi asarlari yozildiki, bu asarlarda XVII-XVIII asrlarga doir siyosiy leksika va ilmiy atamashunoslik keng va dalillar bilan ko'rsatilganligiga guvoh bo'lish mumkin. Shu va boshqa adiblarning asarlari tilida bevosita Navoiy an'anasi

davom ettirildi. Navoiy asarlarida esa bevosita Sharqiy Turkiston adabiy tili unsurlari sezilishini ko'rishimiz mumkin.

Abulg'oziy Bahodirxonning tilshunoslikka oid qarashlari haqida ma'lumot beruvchi «Shajarai tarokima» va «Shajarai turk» asarlari davr tilini XIV-XVII asrlardagi ko'rinishi haqida ma'lumot beradi. Abulg'oziy o'z asarlarini yozganda to'g'ridan to'g'ri jonli tilga murojaat qiladi va o'z oldiga «andoq aytmoq kerakkim, yaxshi va yomon barchalari bilib, ko'ngillariga ma'qul bo'lg'ay» degan maqsadni qo'yadi. Bundan tashqari til xususidagi uning qarashlari ancha ixchamlikka, bergan misollari esa anchayin izchillikka ega ekanligini ko'rish mumkin. Asarlari o'zining grammatik qurilishi, lug'at tarkibi bilan jonli so'zlashuvga yaqin turadi. Uning har ikkala asari tili ham murakkab emas. Chunki uning asarini o'qigan kishi muallif jonli so'zlashuvni qayta ishlagan deb o'ylaydi. Aslida ham shunday. Bevosita uning grammatikaga oid qarashlariga to'xtalamiz:

Fonetik qarashlari: *d* bilan boshlanuvchi so'zlarda ko'pincha bu tovush *t* ga o'zgaradi. Misol: *deduk-teduk, degan-tegan, deb-teb*.

Ba'zi hollarda, asosan, so'z boshida keluvchi *y* tovushi *j* tovushi bilan almashinadi: *yo'l-jul*. Bu misollarning birinchisi hozirda qo'llanilmaydi, ikkinchi holat esa bizdagi shevalarda ko'p uchraydi.

Abulg'oziy Bahodirxon aynan xalq tilini aynan ko'chirib asar bitmagan, balki o'sha tildan foydalanib uning dialekt (sheva) ini ko'rsatib bergan.

Morfologik xususiyatlari: Navoiy davrida, u yaratgan qator asarlarda *-chi* qo'shimchasi unumdor ot yasovchi vazifasini bajaradi. Hatto u shaxs otini yasashda turli nomdagi shaxs otlarini yasashga xizmat qilgan. Bu hodisani u "Muhokamat ul-lug'atayn" da ham maxsus izohlab o'tadi. Jumladan "hunar va pasha egasi" ma'nosini bildiradi: *tamg'achi, jibachi, yurg'achi*. Bundan ko'rinib turibdiki, hozirgi o'zbek tilidagi *-voz, paz, kabi* qo'shimchalarning vazifasini bitta *-chi* yasovchisi bajargan.

XVII asrga kelib bu qo'shimcha kam qo'llanadi va u bilan teng holatda *-ji* yasovchisi ham keladi.

Navoiy davrida *qayiqchi*, Abulg'oziy Bahodirxon asarlari tilida *elchi* (Izoh: hozirgi o'zbek adabiy tilida *elchi* so'zi yasalmagan).

Abulgʻoziy Bahodirxon asarlari tilida oltita kelishik mavjud boʻlgan. Tushum kelishigining qoʻshimchasi *-ni* baʼzan *-n* qoʻllangan. Chiqish kelishigi qoʻshimchasi *-din, -tin* shakliga ega boʻlgan: *tuproqdin*.

Hozirgi oʻzbek adabiy tilida ham 6 ta kelishik borligi tilimizning XVII asr adabiy tiliga oʻxshash ekanligini bildirsa, ularning qoʻshimchalar jihatdan farqli ekanligini koʻrish mumkin.

Sonlar, ularning yasalishi hozirgi oʻzbek tiliga oʻxshaydi. Tartib sonlar hozirda *-inchi* va *-nchi* affikslar yordamida hosil qilinsa, bu davrda *-lanchi, -lenchi* qoʻshimchalari yordamida hosil boʻlgan: *beshlenchi, toquzunchi*.

Yordamchi soʻz turkumlari Abulgʻoziy Bahodirxon asarlarida xuddi Boburnomadagi kabi shakllarda qoʻllanilgan.

Navoiy davridagi sintaksisga eʼtibor bersak, qoʻshma gaplardan koʻproq foydalanilganligini "Munshaot" asari orqali koʻrish mumkin. XVII asrga kelib, xususan, Abulgʻoziy asarlarida sodda gap turlaridan foydalanilgan. Leksik jihatdan Navoiy davri adabiy tiliga anchayin yaqin. Asarlarda *ulus* (xalq), *kimarsa* (kimdir), *kent* (qishloq) kabi soʻz shakllaridan keng foydalanilgan.

Bunday anʼanadan Munis ham chetga chiqmagan holatda ijod qildi. Shoir oʻz asarlaridan birida oʻzi yashab turgan davr uchun xos va mos boʻlgan badiiy vositalardan keng qoʻllaganligini aytib oʻtadi: *gani husn, guli latif, mehrobi tarh, motami oshufta, guli gulshan* kabi. U asarlarida xalq tilida mavjud boʻlgan leksik boyliklardan mahorat bilan foydalanganligiga guvoh boʻlamiz. Bular *umach, atala, lang, qabagʻ, tapuq* va hokazolar.

Muning birla bas qilmayin zulmu azar,

Itning julidan kimsaga sajjada bolurmu?

Munis asarlarida turli shakldagi grammatik shakllarni uchratamizki, ularning ayrimlari hozirgi oʻzbek adabiy tilidan farq qiladi. Yuqorida keltirilgan parchada qaratqich kelishigi qoʻshimchasi *-ning, -ing* shakllarida keladi. Uning *-nung, -nun, -ing* koʻrinishlari ham mavjud boʻlgan. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida esa bitta *-ning* shaklidan foydalaniladi. Munis asarlari tilida boʻlgani kabi oʻgʻuz tilining maʼlum unsurlari ham uchraydi.

Navoiy tilida bo'lgani kabi Munis asarlari tilida *-mish* affiksi sifatdoshning o'tgan zamon shaklini yasagan: *salmish*.

Bu davr tili, umuman, poydevorni XV asrdagi turkiy til rivojlanishidan oladi. Navoiy va Bobur asarlarida bo'lgani singari *-man* (birinchi shaxs birlikda tuslangan fe'ning bo'lishsiz shakli) qo'shimchasi bilan beriladi: *bilman*. Bu qo'shimcha esa o'zgarishsiz hozirda ham qo'llanilib kelmoqda.

Mana, ikkala olimning tilshunoslikka oid qarashlari bilan oz bo'lsa ham tanishdik. Abulg'oziy Bahodirxon asarlari tilida tushunilishi oson bo'lgan so'zlar talaygina, Munis asarlari tili sodda. Ikkala yozuvchi ham bu yozish usulini Boburdan olgan degan xulosaga kelish mumkin. Farqi shundaki, Bobur xalq tushunishi uchun sodda tilda yozgan bo'lsa, bu ikki olim o'zlari yashab turgan xalq shevalaridan foydalangan holda tushunarli yozishga urinishgan. Mana shunday qiyoslash chog'ida ikkala adib asarlarining tili haqida, qolaversa, davr tili haqida ma'lumotga ega bo'lamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. U. Tursunov, U. Bozorov, A. Abdug'ani «O'zbek adabiy tili tarixi». Toshkent. «O'qituvchi»—1995.
2. Sanaqulov «O'zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari». Toshkent. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2004
3. Abulg'oziy Bahodirxonning «Shajarai turk» asari
4. Abulg'oziy Bahodirxonning «Shajarai tarokima» asari
5. Shermuhammad Munisning «Munisul-ushshoq»
6. Shermuhammad Munisning «Devoni Munis» asari.